

EUROPA ORIENTALIS

STUDIA Z DZIEJÓW EUROPY WSCHODNIEJ
I PAŃSTW BAŁTYCKICH

13 (2022)

UNIWERSYTET
MIKOŁAJA KOPERNIKA
W TORUNIU

KOLEGIUM REDAKCYJNE

Waldemar Rezmer (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) – redaktor naczelny
Zenonas Butkus (Vilniaus universitetas)
Ēriks Jēkabsons (Latvijas Universitāte)
Zbigniew Karpiński (Uniwersytet Mikołaja Kopernika)
Michał Klimecki (Uniwersytet Mikołaja Kopernika)
Antonina Kozyrka (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) – zastępca redaktora naczelnego
Andreas Lawaty (Institut für Kultur und Geschichte der Deutschen in Nordosteuropa in Lüneburg)
Wojciech Materski (Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk)
Eugeniusz Mironowicz (Uniwersytet w Białymstoku)
Alvydas Nikžentaitis (Lietuvos istorijos institutas)
Jonas Vaičėnionis (Vytauto Didžiojo universitetas)
Аляксандр Вабішчэвіч (Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна)
Валерий Иванович Гальцов (Калининградский государственный университет)
Леонид Ефремович Горизонтов (Институт славяноведения РАН)
Леонид Зашкільняк (Львівський національний університет імені Івана Франка)
Ігор Іванович Ільющин (Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв)
Ирина Никулина (Алтайский Государственный Университет)
Іван Патрільяк (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Владимир Викторович Романов (Тамбовский государственный университет)
Сяргей Токць (Горадзенскі Дзяржаўны Ўніверсітэт імя Янкі Купалы)

SEKRETARZ REDAKCJI

Kamil Anduła

RECENZENCI

dr hab. Andrzej Drzewiecki (Akademia Marynarki Wojennej – Gdynia, Polska), dr hab. Tomasz Gajownik (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski – Olsztyn, Polska), dr Bartłomiej Garba (Narodowe Muzeum Morskie – Gdańsk, Polska), prof. dr hab. Mirosław Golon (Instytut Pamięci Narodowej – Delegatura w Bydgoszczy, Polska), dr Giedrius Janauskas (Uniwersytet Witolda Wielkiego – Kowno, Litwa), dr Aušra Jurevičiūtė (Muzeum Wojska Witolda Wielkiego – Kowno, Litwa), prof. dr hab. Grzegorz Mazur (Uniwersytet Jagielloński – Kraków, Polska), dr hab. Dorota Michaluk, prof. UMK (Toruń, Polska), prof. Iłona Mickienė (Uniwersytet Wileński – Wilno, Litwa), dr hab. Przemysław Olstowski, prof. w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk (IH PAN – Warszawa, Polska), plk dr hab. Juliusz Tym, prof. ASzW (Akademia Sztuki Wojennej – Warszawa, Polska), prof. Jonas Vaičėnionis (Uniwersytet Witolda Wielkiego – Kowno, Litwa), dr Marcin Westphal (Narodowe Muzeum Morskie – Gdańsk, Polska), prof. dr hab. Wojciech Włodarkiewicz (Wojskowa Akademia Techniczna – Warszawa, Polska), dr hab. Piotr Semków, prof. UG (Uniwersytet Gdański – Gdańsk, Polska)

PROJEKT OKŁADKI

Anna Prego

Poglądy i opinie wyrażane na łamach pisma „Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw bałtyckich” są wyłącznie poglądami i opiniami autorów i nie mogą być utożsamiane z poglądami i opiniami Redakcji

Czasopismo jest wydawane na zasadach licencji niewyłącznej Creative Commons i dystrybuowane w wersji elektronicznej Open Access poprzez Akademicką Platformę Czasopism

© Copyright by Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Toruń 2022

ISSN 2081-8742

REDAKCJA: Wydział Nauk o Polityce i Bezpieczeństwie
Instytut Nauk o Bezpieczeństwie
Uniwersytet Mikołaja Kopernika

DRUK: Drukarnia Wydawnictwa Naukowego UMK

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2022.002>

Inga Stepukonienė
(Vilnius University Kaunas Faculty –
Institute of Language, Literature
and Translation Studies)

**Motyw oporu w twórczości
litewskich i łotewskich
powieściopisarzy: *Kto będzie
opłakiwać ich los (Kas apverks
jū daliq)* Vincasa Adomėnasa,
*Dzieci nieszczęsnej ojczyzny
(Vargingos tėvynės vaikai)*
Alė Rūty oraz Inga (Inga)
*i Jesienna burza (Rudens
audra)* Irmy Grebzdė**

Słowa kluczowe: literatura zsyłkowa i emigracyjna; motyw oporu; powieść

Keywords: literature of exile and exodus; theme of resistance; novel

Wstęp

Nowy historyzm to kategoria, która kardynalnie zmieniła podstawy świata prozy litewskiej i łotewskiej końca XX w. i nierozzerwalnie wiąże się z istotnymi zmianami tematycznymi, strukturalnymi i stylistycznymi w powieści. Nowy historyzm to zjawisko literatury zachodniej, które rozkwitło pod koniec XX w. i jest nazywane nową poetyką kulturową¹.

¹ *The New Historicism*, Routledge, New York 1989, s. 3.

Zdaniem Ingi Stepukonienė przepisywanie historii na nowo wiązało się przede wszystkim z dążeniem autorów do odtworzenia autentycznej przeszłości poprzez indywidualne doświadczenie, przy czym nacisk był położony nie tyle na historię przeszłości, ile na rzeczywistość psychologiczną, ślady przeszłości w ludzkiej świadomości. Można by rzec, że proza litewska i łotewska końca XX w., jak nigdy dotąd, aktywnie podążała drogą takiej „autentycznej” historyczności – zwłaszcza w latach 80. i 90. XX w. w literaturze bałtyckiej nastąpił rozkwit prozy wspomnieniowej i powieści dokumentalnej. *Litwini nad Morzem Łaptiewów* (*Lietuviai prie Laptevų jūros*) Dalii Grinkevičiūtė, *Eszelony* (*Ešalonai*) Antaniny Garmutė, *Bez winy* (*Be kaltės*) Valentinasa Gustainisa, *Trzy zeszyty* (*Trys sąsiuviniai*) Ojara Mednisa i in. – tragiczne wspomnienia o sowieckich łagrach na Syberii, represjach na Litwie i Łotwie po drugiej wojnie światowej i walkach partyzanczkich stały się bodaj najbardziej poczytnymi książkami tamtego okresu. Pod koniec XX i na początku XXI w., zwłaszcza w literaturze łotewskiej, pojawił się cały nurt powieści dokumentalnych: tragiczne doświadczenia osobiste dzięki wyobraźni artystycznej znalazły ujście w powieściach A. Liepy *Ekshumacja* (*Ekshumacija*, 1990) i *Czas koszarów* (*Košmarų laikas*, 1993), *Oficer łotewski nr 35473* (*Latvių karininkas nr. 35473*, 1990) R. Gabrysa, *Nad rzeką duchów* (*Vēliu upēs krantuos*, 1991) M. Vanagi, *Śniadanie na północy* (*Pusryčiai Šiaurėje*, 1992) V. Jakobsona, *Wołanie z nieba* (*Šauksmas iš dangaus*, 1994) i *Lzy z nieba* (*Ašaros iš dangaus*, 1997) E. Lukjanskisa, które skupiają się na autentycznych doświadczeniach, bolesnej refleksji podmiotu, autodestrukcji spowodowanej zamętem historycznym².

Oprócz wymienionych utworów w tym okresie ukazały się znaczące i już wcześniej opublikowane na emigracji realistyczne powieści pisarzy bałtyckich, zakazane przez cenzurę sowiecką zarówno na Litwie, jak i Łotwie; ich wznowienia pojawiły się w okresie odrodzenia narodowego i dotarły do ówczesnych czytelników, zadziwiając swoją aktualnością tematyczną i problemową, dążeniem do przekazania prawdy o losach mieszkańców krajów bałtyckich. Powieści te łączą się w jeden obszerny dyskurs na temat traumy i pamięci zbiorowej, reprezentujący bolesny okres w życiu narodów litewskiego i łotewskiego w XX w. Skupiają się głównie na temacie zesłania i oporu, który – według P. Bražėnasa – „przez wiele dziesięcioleci był zamrożony przez cenzurę i inne instytucje państwowe, niemal nieporuszany w opinii publicznej, żył jedynie we wspomnieniach i snach ludzi, których spotkał tragiczny los, którzy przeszli nieznośne próby, był krwawiącą

² I. Vaičekauskaitė-Stepukonienė, *Naujasis lietuvių ir latvių romanas: raidos tendencijos 1988–2000-aisiais*, VDU 1-kla, Kaunas 2006, s. 26.

raną, która nie chciała się zagoić”³. W powieściach aktualne wątki zesłania, oporu i emigracji były ściśle związane z doświadczeniami traumy osobistej i zbiorowej, doświadczeniami rozpadu zasadniczych struktur, załamania utartego porządku społecznego i kulturowego, podważenia podstaw wartości, tożsamości grupowej i zbiorowej dumy, refleksji nad granicami między porządkiem a chaosem, *sacrum* i *profanum*, dobrem i złem, poczuciem kryzysu tożsamości, próbą „zapomnienia” i zaprzeczeniem traumy i pamięcią pokoleniową, wreszcie – subtelnym przedstawieniem rzeczywistych wydarzeń lub sytuacji – wszystko to pozwala pisarzom w pełni ukazać specyfikę traumy, dyskurs nad jej problematyką, poruszyć jej aspekty psychologiczne, społeczne i kulturowe. Jak twierdzi I. Šutinienė: „wydaje się, że trauma stała się nieodłączną częścią i wyznacznikiem światopoglądu ludzi drugiej połowy XX wieku: wojny i zbrodnie tego stulecia zasadniczo zmieniły optymistyczny światopogląd modernistyczny i scenariusz postępu historycznego; obok często cytowanego powiedzenia T. Adornasa: «Po Auschwitz nie da się pisać poezji», ukazującego samopoczucie człowieka XX w. w obliczu traumy, można również wspomnieć strofę litewskiego poety, która w ironiczny sposób zestawia oba światopoglądy: «Die Welt is Traum / Świat to trauma»”⁴.

Celem niniejszego artykułu jest więc omówienie, w jaki sposób motyw oporu, będący tematem tabu w okresie sowieckim, został przedstawiony w powieściach pisarzy litewskich i łotewskich – Vincasa Adomėnasa, który pisał na zesłaniu syberyjskim, oraz Alė Rūty i Irmy Grebzdė, które znalazły się na emigracji na Zachodzie, oraz wyszczególnienie poruszanych w nich problemów.

Przedmiotem artykułu są: powieść Vincasa Adomėnasa *Kto będzie oplakiwać ich los (Kas apverks jų dalią)*⁵, powieść Alė Rūty *Dzieci nieszczęsnej ojczyzny (Vargingos tėvynės vaikai)*⁶ oraz powieści Irmy Grebzdė *Inga (Inga)*⁷ i *Jesienna burza (Rudens audra)*⁸.

Metody: analityczno-interpretacyjna, opisowa, porównawcza, krytyka tekstu.

³ P. Bražėnas, *Amžinam įšalui tirpstant*, „Pergalė” 1990, Nr. 4, s. 181.

⁴ I. Šutinienė, *Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas*, „Sociologija” 2002, Nr. 1, s. 59.

⁵ V. Adomėnas, *Kas apverks jų dalią*, Vaga, Vilnius 1992.

⁶ Alė Rūta, *Vargingos tėvynės vaikai*, Lietuvos rašytojų sąjungos l-kla, Vilnius 2000.

⁷ I. Grebzdė, *Inga*, Signe, Rīga 1997.

⁸ I. Grebzdė, *Rudens negaiss*, Signe, Rīga 1998.

Kto będzie oplakiwać ich los (Kas apverks jų dalią)**Vincasa Adomėnasa: autentyczne świadectwo przeszłości**

Jednym z najbardziej imponujących dzieł litewskiej wielkiej prozy tego okresu, opartym na autentycznych doświadczeniach, jest powieść Vincasa Adomėnasa *Kto będzie oplakiwać ich los (Kas apverks jų dalią)*, napisana w 1956, a wydana w 1992 r. Autor pisał swą powieść w łagrze Inta na Syberii, gdzie został zesłany za udział w powojennym ruchu oporu jako wydawca prasy konspiracyjnej. Dzieło pisał potajemnie, chowając się we wnęce sztolni, przy świetle lampy górniczej. Utwór, ukrywany w szczelinach wyrobiska, w labiryntach kopalni, odsłaniający dramatyczną rzeczywistość okresu okupacji i działalności ruchu oporu, potajemnie częściami przewoziła na Litwę jego żona. Po śmierci autora, duchowego dysydenta, który był świadomy swojej misji kronikarza, nieustannie prześladowanego przez sowiecki urząd bezpieczeństwa, powieść w 1992 r. przygotowała do druku jego żona – pisarka Birutė Pečiokaitė-Adomėnienė. Problematyka poruszona w tym utworze pozostaje aktualna do dziś⁹.

W powieści, która rekonstruuje wydarzenia z przeszłości, przeplatają się strategie narracji dokumentalnej i autobiograficznej: fabuła jest oparta na faktach i prawdziwych wydarzeniach. Jak twierdził autor, nie ma w niej ani jednej fikcyjnej osoby. Wszystkie przedstawione postacie to ludzie poznani przez autora i dobrze mu znani. Taki jest główny bohater historii opowiedzianej w powieści, a jego droga życiowa ukazuje bolesną tragedię, jaka spotkała naród. W utworze są również odzwierciedlone doświadczenia samego pisarza – współpracownika prasy niepodległościowej z okresu walk o wolność, odznaczonego Krzyżem Walk o Wolność III stopnia, partyzanta, zesłańca do łagrów syberyjskich.

Akcja powieści rozpoczyna się w ostatniej chwili życia bohatera, gdy podejmuje on decyzję o śmierci, i cofa się retrospektywnie – od terażniejszości do przeszłości. Decyzja ta oddaje ogrom doznanego bólu i tragizm przeżyć, wyraża pogardę dla bolesnego i bezwartościowego życia darowanego człowiekowi przez historię, jakby skoncentrowanego już w tytule utworu – *Kto będzie oplakiwać ich los*. Motywem przewodnim powieści jest zrujnowane, zbezczeszczone życie, jedyne, jakie dane było człowiekowi przez Boga, i niespełnione, w którym człowiek zostaje pozbawiony wszystkiego, co najdroższe – czystego nieba ojczyzny, ciepła rodzinnego domu, swoich bliskich, rodziców, przyjaciół, ukochanej, młodzięńczych

⁹ I. Vaičekauskaitė-Stepukonienė, op. cit.

marzeń i aspiracji. Początek powieści – list odchodzącego człowieka do żyjących – odzwierciedla zasadniczą orientację pisarza – tak zagłębia się on w zawile tematy ludzkiej egzystencji, wywołane kataklizmami historii XX w. Dzieło przybiera postać powieści-wyznania: istota opowieści jest podyktowana doświadczeniem życiowym bohatera, faktami z biografii znanej autorowi osoby, implikowanymi jako *katharsis* wobec pozostających przy życiu, jest to także jego wyzwanie rzucone historii. Powieść jest niejako próbą określenia siebie i swojego życia w czasie i przestrzeni, w historii, poszukiwaniem specjalnych znaczeń i uogólnień swojego indywidualnego losu, jak też losu wspólnoty i narodu, ukazania wpływu wydarzeń historycznych na jednostkę i naród ich konsekwencji.

Jak na powieść dokumentalną przystało, życie bohatera szczegółowo dokumentuje najważniejsze okresy w historii Litwy XX w.: okres niepodległego państwa, tragizm okupacji sowieckiej, łagrów syberyjskich i walk powojennego ruchu oporu. Początek powieści przedstawia pogodny dzień z lat młodości studenta Algisa, który ukończył trzeci rok studiów prawniczych, w zamożnym wiejskim domu otoczonym bujnymi dębami i lipami, wypełnionym szczerymi relacjami międzyludzkimi i miłością bliskich. Kreowana jest idealna historia ojczystych stron; obrazy życia codziennego ludzi odzwierciedlają szczególne wartości takiej egzystencji: spokój ducha, serdeczne relacje wzajemne i zaufanie, wzajemną miłość, wiarę w Boga i świetlaną przyszłość – powieść wyraźnie podkreśla kulturę duchową człowieka z niepodległej Litwy. Dusza bohatera pulsuje głęboką wiarą w życie i poczuciem szczęścia.

Powieść, która jest oparta na faktach z biografii, skupia się nie na momentach duchowej autokreacji człowieka, jak jest to typowe dla biografii, lecz na obserwacji jego losów oraz losu całego narodu w momencie epokowych przemian. Głównym problemem artystycznym utworu jest związek między bezsilnością człowieka i narodu a wszechmocną historią, wraz z przebijającą się przez nią mocą Szatana. W strukturze powieści wyraźnie zaznacza się pierwiastek symboliczny – wplecione obrazy biblijne, przypowieści, alegorie, przejawia się metaforyczność stylu. Świat przedstawiony jest dychotomicznie podzielony na dwie przeciwstawne strony – boskiej harmonii i szalejącej, szatańskiej, niszczącej wszystko mocy – to główny punkt wyjścia koncepcji utworu. Obrazy okupacji sowieckiej, która rozpoczęła się niespodziewanie w 1940 r., zamieniają się w trudny do ogarnięcia piekielny zamęt w życiu narodu litewskiego, a w rodzinnym mieście bohatera panuje chaos: na ulicach Kęstutisa, Mickevičiusa, Donelaitisa błądzą oszołomieni, zastygli mieszczanie, studenci, gimnazjaliści z pytającym wzrokiem; wielu mieszkańców w pośpiechu pakuje dobytek, opuszcza

domy i ucieka w nieznanne. Nowe wydarzenia wywołują szczególny rezonans społeczny, ideologiczny i moralny; po pierwszym szoku wybuchła fala duszącego żalu z powodu utraty ojczyzny, próby zrozumienia czegokolwiek i podsumowania: grupki młodych ludzi w kawiarniach dyskutują o wiadomościach mających katastrofalne skutki, debatują nad właśnie dokonanym zamachem stanu, potępiają rząd litewski za opuszczenie kraju bez wydania rozkazu dla wojska. Młodzież i studenci, przez wiele lat karmieni idealizmem i miłością swojego kraju, ojczyzny, uważają to za największą zdradę, za znieważenie poczucia godności narodowej („Stanęlibyśmy wszyscy razem jak jeden mąż! O Boże! Po co było krzyczyć: «Ojczyzna, Ojczyzna!» – skoro w takiej godzinie nie oddaliśmy ani jednego strzału?!”)¹⁰. Na pierwszy plan wysuwa się akcent świadomości obywatelskiej społeczeństwa, postaw ideowych, urażonej samoświadomości narodowej, otwartego spojrzenia na działania przywódców narodu: młodzież jest zdruzgotana tym, że nie pozwolono jej wykazać się odwagą, determinacją, jednością, lojalnością wobec ojczyzny; starsi, o poszarzałych twarzach, zdesperowani, próbują się usprawiedliwiać: „Siły są zbyt nierówne...”¹¹. Wszyscy jednak nie mogą pozbyć się myśli, że czołgi, sunące jeden za drugim, niszczące bruk na ulicach, zmiatają na swojej drodze i depczą „wszystko, co staowało na przeszkodzie: prawa międzynarodowe, wolność narodu, szczęście ludzi i krew, przelaną niegdyś za niepodległość Litwy”¹².

Nieoczekiwany zwrot w życiu kraju oznacza także koniec wielu rzeczy w życiu jednostki – okupacja sowiecka jest tym punktem granicznym, od którego pisarz odlicza początek stopniowej dezintegracji ludzkiego życia, przepełnionego dramatycznymi sprzecznościami wewnętrznymi: zniweczone zostały plany długo oczekiwanego ślubu Algisa z ukochaną Liucė; nie ma już możliwości zdania egzaminów końcowych i obrony pracy dyplomowej – działalność Wydziału Prawa Uniwersytetu Wileńskiego zostaje zawieszona. Pisarz sugestywnie oddaje stany emocjonalne ludzi tamtego okresu – bezgraniczne zdumienie, niemożność zrozumienia zaskakujących zmian, które zaszły w życiu Litwy, i najdziwniejszych inwersji: na ulicach zjawiają się dziwne pochody, grono młodych ludzi ubranych w stroje narodowe niesie ogromne portrety Stalina i Lenina, miasto jest zalane ulotkami z karykaturami prezydenta i ministra spraw wewnętrznych i obrzydliwymi wierszowanymi pamfletami. Ciąg dziwnych zdarzeń wieńczy największa tragikomedія – powszechne głosowanie ludowe, prasa i zainstalowa-

¹⁰ V. Adomėnas, op. cit., s. 42.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem, s. 43.

ne naprędcie w całym Kownie megafony, z których nadawane są teksty oczerniające dawne życie w niepodległej Litwie i nadmiernie wychwalające nowe życie, które miało się rozpocząć. Życie narodu coraz bardziej przenika i niszczy jego fundamenty niezrozumiała, trudna do wytłumaczenia i potężna, niszczycielska, szatańska siła. Zdaje się, że czas rzeczywisty się zatrzymał, a przewagę zyskują iluzja istnienia, fantasmagoria. Wszystko, co dzieje się wokół, przekształca się w groteskę: ludziom, „którzy dorastali i mieszkali na Litwie, tłumaczono, że nie mieli tego, z czego korzystali na co dzień, zapewniano, że dopiero teraz będzie można to osiągnąć”¹³). Szczytem cynizmu jest twierdzenie, że Litwini usilnie prosili o przyjęcie w skład Związku Sowieckiego, co wywołuje wręcz apokaliptyczne nastroje w społeczeństwie („W tamtych dniach wydawało się, że nawet kamienie na Litwie krzyczały, gdyby tylko mogły przemówić”¹⁴).

Wkrótce rozpoczynają się brutalne deportacje Litwinów na Syberię, dokąd ostatecznie trafia i sam Algis. Ma szczęście wrócić po pewnym czasie. Życie wydaje się toczyć stabilniejszym torem: udaje mu się znaleźć pracę, dostać zameldowanie i potajemnie wziąć ślub w kościele ze swoją ukochaną Liucè. Ale w warunkach okupacji nie może cieszyć się spokojnym szczęściem. Widząc bolesną rzeczywistość, angażuje się w działalność litewskiego podziemia, rozpoczynając tym samym nowy etap swojego życia. W ten sposób w utworze została ukazana inna strona życia w okresie okupacji – autentyczne karty dziejów powojennego ruchu oporu na Litwie. Uzdolniony pisarz, obecnie partyzant Vėjas, staje się kronikarzem litewskich walk partyzanckich i wolnościowych – zostaje wyznaczony do prowadzenia ewidencji poległych bojowników, sporządzania list zesłańców i osób skazanych, spisywania okoliczności ich śmierci oraz miejsc pochówków, albowiem partyzanci wierzyli, że Litwa będzie ich kiedyś szukać.

Echa walk ruchu oporu

Tematyka refleksyjna w powieści ustępuje miejsca szczegółowym opisom życia i działalności powojennych partyzantów litewskich, relacji międzyludzkich i losów ludzkich – jest to unikalny materiał historyczny, nie abstrakcyjne wywody, ale świat obserwowany od wewnątrz, ze wszystkimi jego tajemnicami, zdarzeniami i realiami. Zostały przedstawione ekspresyjne portrety najsłynniejszych partyzantów z Brygady Żelaznego Wilka

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem, s. 49.

Okręgu Tauras, takich jak: dowódca Okręgu Tauras „Kovas”, partyzanci „Briedis”, „Beržas”, „Čempionas”, „Rytas”, „Grafas”, „Lapinas”, „Tigras”; zarysy faktycznych akcji partyzanckich i konkretne miejscowości – Garliava, Šilavotas, Veiveriai, Skriaudžiai. Ramy tragedii wszystkich słynnych postaci są takie same: dumni, szlachetni i wykształceni mężczyźni, wszyscy w mundurach oficerów wojska litewskiego, żyjący z głęboko ukrytymi ranami w sercu, tęskniący za harmonią, moralnością i cnotliwością starej wsi litewskiej, za spokojem ducha, kulturą i obyczajowością swojej ziemi, wierni tradycjom katolickim. Mężczyźni walczą, ponieważ czują się związani korzeniami z ziemią ojczystą, poczuwają się do odpowiedzialności za każdego z jej mieszkańców. Na podstawie żywych wspomnień zostaje odtworzony portret Skirmantasa – Juozasa Lukšy, otoczonego aurą prawdziwego dowódcy: młody mężczyzna o pięknej, zdecydowanej twarzy emanującej duchowością i złożonej, trudnej do przeniknięcia osobowości – raz dziecinnie ufny, otwarty, jakby tęsknił za matczynym uściskiem, to znów rozważny, przewidujący zbliżające się zagrożenia, szukający najlepszego rozwiązania. Pobożny, szczerze wierzący w Boga. Człowiek o silnej woli, świetnie wykształcony, wzbudzający szczerą sympatię. Wszyscy są wstrząśnięci tragiczną historią jego rodziny: dwóch jego braci zostało zastrzelonych, oszalały ojciec, którego nurzano we krwi jednego z nich, matka, która została aresztowana i zesłana, ponieważ wychowała tylu „bandytów”.

Autor-dokumentalista odsłania tajemniczą i nieznaną przestrzeń życiową partyzantów – we wspomnieniach Vėjasa ożywa sceneria ich otoczenia, szczegóły codziennego życia; przede wszystkim lokum członków ruchu oporu, sprzęt gospodarski: czterometrowa kryjówka, prycze wzdłuż ścian, książki i archiwum sztabowe, maszyna do pisania, rotator; tutaj zbierają się na Wigilię i świętują Boże Narodzenie, w kominku płonie ogień, łamią się opłatkiem, modlą się, na stole przykrytym białym obrusem stoi krzyż, obok litewska trójkolorowa flaga i odbywa się uroczyste zaprzysiężenie nowego partyzanta. Są ofiarami epoki, zgromadzeni w bunkrze dzielą się wspomnieniami z przeszłości. O przyszłości nie mówią – partyzant wie, że jej nie ma. Ma tylko teraźniejszość, ten dzień, tę godzinę – liryczny sposób widzenia zdaje się zmuszać do trzymania się surowych realiów. Dramatyzm w powieści narasta: przed Wielkanocą mężczyźni udają się do małego kościółka, gdzie przyjmuje ich ksiądz, który zgadza się wziąć na siebie ciężar ich grzechów – jest to próba powrotu z okrutnej rzeczywistości do wymiarów duchowości, harmonii duszy i egzystencjalnego spokoju. Drzwi zostają zamknięte od wewnątrz na duży hak, w kościele jest ciemno, po obu stronach ołtarza migoczą lampki oliwne i świece. Młody ksiądz klęka przed

ołtarzem i siada w konfesjonale – ważny jest dla niego dramat każdej duszy, sumienie człowieka udręczonego chaosem historii.

Może się i boi, ale nie spieszy się, by szybko pozbyć się tych przy okienku, stara się ich wysłuchać i powiedzieć słowa, których w tej chwili najbardziej potrzebują.

Spowiedź kończy się po północy. Kapłan zakłada ornat i odprawia Mszę św. Jesteśmy jak w katakumbach... Jest tak cicho, że słyszemy każde słowo wypowiedziane półgłosem przy ołtarzu. Pan Bóg nawiedza każdego z nas...

Nie wiem, czy kiedykolwiek byliśmy czystszy, nawet po pierwszej komunii. Nasza nienawiść jest święta. Nasza walka jest święta.

Msza się kończy. Cicho jak westchnienie rozbrzmiewa nasz wieczorny hymn „Maryjo, Maryjo...”.

Dziękuję Ci, Panie, za tę spokojną, świętą noc!

I znowu w ciemność... Panie, bądź wola Twoja! Ale, jeśli możesz, oddal kielich cierpienia!¹⁵

W powieści przedstawiono dramat Litwy o wysokim napięciu; przed oczami czytelnika rozgrywają się coraz to nowe wydarzenia historyczne – zjazd dowódców partyzanckich i zdrada Markulisa-Erelisa, znanego medyka-agenta, który przeniknął w szeregi partyzantów. Fabuła jest osnuta wokół rzeczywistych wydarzeń: dziesięciu partyzantów zostało zastrzelonych, gdy po marszu mocno spali w ustronnym bunkrze; wszystkie ciała zostały zbezczeszczone w Šilavotas; wśród zwłok mężczyzn, których ciała zostały rzucone na rynku dla wyszydzenia publicznego, było ciało dziewczyny, która zginęła razem z nimi, rozebranej do naga. Nauczyciel gimnazjum w Veiveriai wzywa ucznia i każe mu biec do miasteczka – z domu chłopca przywieziono ciało zastrzelonego mężczyzny w mundurze, a jego matkę przygnano przywiązaną do wozu krowim łańcuchem. Przez całą noc trzymano ją w piwnicy urzędu bezpieczeństwa razem ze zwłokami, a następnie w zabitym deskami bydłącym wagonie zesłano na Syberię. Kiedy syn dowiaduje się o tym, udaje się do lasu i przystaje do ruchu oporu jako Gintaras. Po jakimś czasie i jego ciało zostaje rzucone na placu w Šilavotas wraz z innymi zdrazdzonymi. I tak co tydzień – to w Garliava, to w Veiveriai. Pisarz w realistyczny sposób, ze szczegółami, przedstawia surową rzeczywistość powojenną; dramatyczny duch czasów przenika sposób myślenia i sposób odczuwania świata bohatera.

¹⁵ Ibidem, s. 310.

W zamyśle twórczym pisarza jest połączenie abstrakcji i empiryzmu – w powieści wyraża się to w metaforach światów Boga i Szatana. Dociekliwy bohater ustawicznie zadaje pytania, nieustannie kwestionuje zachodzące zjawiska; autor wnikliwie analizuje najgłębsze konflikty powojennej rzeczywistości – najbrutalniejsze wstrząsy epoki, zdrady, wewnętrzne podziały narodu, duchowe załamania swoich rodaków, wypróbowania moralne i psychiczne – w jego pojęciu dzieje się to z winy obcych, sług Szatana – świat stacza się gwałtownie, wpada w ręce coraz silniejszego Szatana. Motywy Szatana – uosobienia zła w powieści – ostatecznie łączą się w spójny kontekst semantyczny. Bohater porusza najbardziej drażliwe kwestie życia na Litwie – zmiany moralności, system czekistowski, który zmienia podstawy życia, szatańską samoświadomość, wdrażaną w okupowanym kraju – wychowywane jest nowe pokolenie, od dzieciństwa karmione straszną trucizną, tak aby w dorosłym życiu kontynuowało obrzydliwe praktyki: dzieciom wpajano, że za życie należy dziękować nie matce i ojcu, lecz Stalinowi i Leninowi, uczono donosić na kolegów wychowawcom – jak Pawlik Morozow, który zdradził swojego ojca. Naród pozbawiano Boga, ponieważ jego obecność nie jest zgodna z planami Szatana. I „zwierzęcy strach przed niekończącym się cierpieniem, rozczarowaniem, apatią, który każe kierować się egoizmem, nie widzieć, nie wiedzieć, nie słyszeć. I wszystko – uczucia, rozum, sumienie – topić w wodce”¹⁶. W zniewolonej ojczyźnie, rządzonej przez szatana, samo pojęcie moralności staje się względne.

Nawet pojęcie zbrodni staje się względne. Kogoś, kto zdradza, nazywamy zdrajcą. Ale czy odważylibyśmy się nazwać tak Judasza, gdyby zamiast wziąć trzydzieści srebrników, byłby torturowany do nieprzytomności, do szaleństwa, gdyby cała jego istota, każde włókno mięśniowe, każdy nerw drżał z bólu i wołał – dość! Gdyby wbijano mu igły pod paznokcie, miażdżono stawy, wrywano włosy, odrywano mięśnie od kości, wieszano za nadgarstki, sadzano na kiju... Czy można wtedy myśleć o zdradzie?!¹⁷

Szatan niszczy nie tylko duszę człowieka; stworzono cały system fizycznego zniszczenia człowieka, podbudowany szatańską mocą. Dla Vėjasa, który wpadł w ręce Sowietów, uosobieniem Szatana i jego podstępnej przebiegłości jest brutalna twarz kapitana Krastina, śledczego wydziału bezpieczeństwa. Cechuje go wyrafinowany sadyzm; powieść odsłania psy-

¹⁶ Ibidem, s. 275.

¹⁷ Ibidem, s. 210.

chologię okrucieństwa, która w XX w. urosła do niewyobrażalnych rozmiarów. Bohater postrzega to jako globalną katastrofę; w świadomości Algisa Krastin staje się ucieleśnieniem uniwersalnego zła, posłańcem Szatana, którego należy zniszczyć – po obezwładnieniu kapitana Algis przebiera się w jego ubranie i ucieka z gmachu urzędu bezpieczeństwa. Koszmarny sen jednak na tym się nie kończy i po jakimś czasie ponownie dochodzi do spotkania z tym samym wyrafinowanym inkwizytorem XX w., aby tym razem na własnym ciele doświadczyć pomysłowości jego tortur. Przy drugim spotkaniu kapitan nie jest zbyt przyjaźnie nastawiony do byłego uciekiniera. Przygotowywanym przez niego egzekucjom nie ma końca – lekarz określa granicę wytrzymałości torturowanej osoby, następnie tortury są przerywane, tak by ofiara nie umarła, a po jakimś czasie – wszystko zaczyna się od nowa. Dopóki człowiek nie zdradzi wszystkiego i wszystkich. Odpowiedź „nie wiem”, „nie znam” jeszcze bardziej rozgrzewa brutalnego kata. Vėjas cicho się modli, woła do Boga, prosi o siły, by nie zdradzić. Ogarnia go bezgraniczny strach, że może bezwolnie złożyć zeznania, kiedy będzie bliski utraty przytomności. Przesłuchania trwają przez dwa miesiące, ale śledczy nic z niego nie wyciąga.

Wyrok to dwadzieścia pięć lat obozu pracy przymusowej w łagrze o zastrzyżonym rygorze i pięć lat ograniczenia praw człowieka. I znowu Syberia, zimno, przymusowa niewolnicza praca w kopalniach, już nie do zniesienia dla osoby z nerkami odbitymi w piwnicy urzędu bezpieczeństwa, przebywanie w izolowanej przestrzeni, bez jakiegokolwiek dialogu z otoczeniem, samotność i życie w ciągłym upokorzeniu. Kiedy odmawia pracy, bo nie otrzymuje pomocy lekarskiej, trafia do karceru. Naczelnik łagru cynicznie kpi z bezowocnych wysiłków więźniów: „Myślicie, że potrzebujemy waszej pracy? W Związku Sowieckim jest wystarczająco dużo robotników. Potrzebujemy waszego cierpienia. A praca jest po to, abyście w bezsensownej pracy marnowali zdrowie”¹⁸. Bezgraniczne cierpienie, ból fizyczny i duchowy stają się permanentnym stanem, od którego nie sposób się uwolnić.

Moc szatana uniemożliwia spełnienie się życia tysięcy, milionów ludzi. Pisarz skupia się na jednym dramacie – na losach Liucė, żony partyzanta skazanego na dwadzieścia pięć lat, która czeka na niego na wolności. Mimo niespokojnej tęsknoty i niespełnionych marzeń o swojej kobiecości jest stanowcza w swoim postanowieniu – będzie na niego czekać. Z spełnionych miłością listów miejscami przebija świadomość, że los jest zbyt ciężki do udźwignięcia na kobiecych barkach, jest to wahanie duszy, która

¹⁸ Ibidem, s. 416.

nie może doświadczyć pełni życia. Lucė, która złożyła przysięgę na wierność partyzantowi walczącemu o wolność ojczyzny, nie może zrealizować najgłębszych pragnień kobiety – zostać matką, mieć własnych dzieci. Po śmierci Stalina więźniowie dostali szansę powrotu do domu: wiele spraw rozpatrywano na nowo, niektórzy wyszli, jeszcze innym skrócono wyroki. Algis również bezustannie marzy o domu – w tunelu kopalnianym pisze listy do Lucė, szepcze niewypowiedziane słowa miłości. Autor wykazuje głębokie zrozumienie ludzkiej psychiki; podświadomość, przecucie występują jako potężna siła ostrzegawcza: przeżycia bohatera zamieniają się w cień ciemności, który zalewa świadomość i sprawia, że w głębi duszy człowiek wie, że nadzieja na powrót jest złudzeniem: kontrolująca moc Szatana jest o wiele silniejsza, nie odpuści, dopóki nie unicestwi. Ten obraz nie znika, zamieniając się w najstraszniejszy koszmar w rzeczywistości szybów kopalnianych. Bohater czuje, że nigdy nie będzie mógł panować nad własnym losem. I rzeczywiście, jego sprawa nie jest rozpatrywana, stan jego zdrowia pogarsza się z dnia na dzień, a obozowa codzienność staje się nie do zniesienia. Lucė proponuje mu napisanie prośby o ułaskawienie, ale męczennik nie może prosić o łaskę – oznaczałoby to oddanie czci Szatanowi, zniewagę dla własnego cierpienia i cierpień tysięcy innych osób. Tych cierpień nie da się zmierzyć, stały się one w życiu człowieka przepaścią nie do pokonania. Bohater jest świadomy braku jakichkolwiek możliwości i istnienia granic, których nie da się przekroczyć. Ideały implikowane przez tradycyjną i nowoczesną kulturę zachodnią określają typ jego osobowości – wolnomyśliciela, osoby wytrwałej i o silnej woli, która nie potrafi ukorzyć się przed brutalnym, destrukcyjnym i absurdalnym środowiskiem opartym na przymusie. Szatan ponownie z niego drwi, zadając ostatnie żądło śmierci – specjalna komisja, która w końcu rozpatrzyła na nowo sprawę Algisa, utrzymała w mocy kolejnych dziesięć lat wyroku. I wtedy przewraca on ostatnią stronę swojego życia – tę na papierze i na tym padole. Finał powieści to napisanie ostatniego listu – do Lucė i pełnego gorzkiej ironii hymnu na cześć złego ducha – w duszy bohatera stopniowo rodzi się świat dziwnych subiektywnych doznań i obrazów. Realna rzeczywistość, długo tłumiona w jego świadomości, ostatecznie zamienia się w iluzoryczne zjawisko, totalną dominację mocy Szatana – nieograniczonej, niezniszczalnej, wszechogarniającej. Po napisaniu listów Algis symuluje ucieczkę przez drut kolczasty. Strażnik, po kilkukrotnym ostrzeżeniu, strzela do niego.

Tak kończy się łańcuch cierpień bohatera. Rozwiązanie powieści – jego list do Lucė – skupia w sobie największy tragizm egzystencji; bohater mówi, że mocno wierzy w wolność Litwy, która kiedyś nadejdzie.

W imię tego dnia musi przetrwać, nie może się załamać. Odchodząc, młodzi się za to. Końcowe akordy utworu implikują najboleśniejшие emocje z powodu zniszczonego i niespełnionego życia człowieka; śmierć została wybrana jako akt o wielkiej i nie tracącej na znaczeniu wartości. Bohater odszedł, lecz pozostał nieugięty wobec systemu przymusu; jest to jego moralne zwycięstwo, duchowe oderwanie się od opresyjnego środowiska, zachowanie zasad moralności, humanizmu, szacunku dla siebie i innych.

Powieść Vincasa Adomėnasa *Kto będzie oplakiwać ich los* jest jednym z najwybitniejszych dzieł prozy dokumentalnej tego okresu. Przekazana przez autora prawda ludzkiego życia dotyka najczulszych strun duszy czytelnika i porusza do głębi. Autentyczne przeżycia i doświadczenia partyzantów i zesłańców składają się na kronikę stuletniej historii, nie tylko od strony faktograficznej, ale i rzeczywistości ludzkiej, bez której pełny obraz epoki nie jest możliwy. To powieść, która zawiera przemyślenia nad najważniejszymi zagadnieniami, wartościami i ideałami w życiu narodu.

Ojczyzna jako centrum życia duchowego w twórczości Alė Rūty i Irmy Grebzdė

W twórczości pisarzy zesłańców i pisarzy emigracyjnych wyraźnie występuje obraz ojczyzny jako raju utraconego. Jest to jedna z najbardziej znaczących paraleli, w szerokim sensie łączących twórczość bałtyckich pisarzy emigracyjnych. Powieści *Dzieci nieszczęsnej ojczyzny* (*Vargingos tėvynės vaikai*) litewskiej pisarki Alė Rūty (właśc. Elena Viktorija Nakaitė-Arbačiauskienė-Arbiėnė) oraz *Inga* (1952) i *Jesienna burza* (*Rudens audra*, 1954) łotewskiej pisarki emigracyjnej Irmy Grebzdė wyraźnie reprezentują taką orientację – uwydatnienie ojczyzny jako centrum, z którym wiąże się wszystko, co jest dla nas najdroższe. Można zauważyć absolutną zależność duchową autorek od tego pola semantycznego – zarówno przyrody, języka, ludzi, jak i całej kultury tradycyjnej. W powieści Alė Rūty *Dzieci nieszczęsnej ojczyzny*, w powieściach Irmy Grebzdė *Inga* i *Jesienna burza*, w których widoczne są ślady autobiografii, pisarki odwołują się do przeszłości jako najważniejszego potwierdzenia ich samoidentyfikacji. Rekonstrukcja przeszłości jest w nich nierozzerwalnie związana z poszukiwaniem tożsamości narodowej.

Litewska pisarka emigracyjna Alė Rūta i Łotyszka Irma Grebzdė są zaskakująco bliskie nawet w kontekście biograficznym: obie urodziły się niemal w tym samym czasie (Alė Rūta – 1915, Grebzdė – 1912), dora-

stały i dojrzewały w środowisku wiejskim, później uczęszczały do gimnazjów i studiowały na uniwersytetach. Podobnie jak Alė Rūta, Irma Grebzdė w młodości interesowała się filozofią, historią i literaturą, ale musiała rozpocząć studia agronomiczne na Wydziale Rolniczym Uniwersytetu Łotewskiego. Po roku studiów zarówno Alė Rūta, jak i Irma Grebzdė przerwały naukę, by kontynuować ją później. W czasie studiów miały się różnych prac. Zarówno Alė Rūte, jak i Irmę Grebzdė pociągała praca pedagogiczna, więc przez pewien czas obie pracowały jako nauczycielki. Również pisać zaczęły niemal w tym samym czasie – w 1944 r. ukazał się pierwszy tom opowiadań Irmy Grebzdė *Koń posagowy* (*Pūra zirgs*), z kolei Alė Rūta rozpoczęła swoją drogę twórczą od tomiku poezji *Bez ciebie* (*Be tavęs*, 1946), jej druga książka to zbiór opowiadań *Drogą przeznaczenia* (*Likimo keliu*, 1947). Przed drugą okupacją sowiecką obie pisarki uciekły przed czerwonym terrorem na Zachód, przebywały w obozach dla dipisów w Niemczech, następnie wyjechały do USA. Po pewnym czasie Irma Grebzdė przeniosła się do Kanady. Na emigracji obie okazały się bardzo płodnymi autorkami, wydając dużą liczbę dzieł prozatorskich: Irma Grebzdė opublikowała 16 powieści i 3 zbiory opowiadań, Alė Rūta – około 20 powieści i zbiory drobnej prozy. Wiele z tych dzieł jest powiązanych tematycznie: okupacja sowiecka na Litwie i Łotwie, zmiany władzy, przemiany w życiu mieszkańców miast i wsi, represje, wywózki na Syberię, walki ruchu oporu, samopoczucie i sytuacja życiowa emigrantów – to najważniejsze zagadnienia, które poruszały pisarki. Bohaterkami realistycznych powieści Grebzdė, podobnie jak Alė Rūty, są w większości kobiety, które dążą do osobistego szczęścia, kierują się uczuciami, kurczowo trzymają się życia i stawiają czoła trudnej rzeczywistości. W swoich powieściach Grebzdė tworzy pełniejsze i głębiej umotywowane postacie oraz przedstawia bardziej wieloaspektowe transformacje życia, co sprawia, że jej utwory pod względem artystycznym są bardziej sugestywne niż twórczość litewskiej pisarki. Powieści Alė Rūty i Irmy Grebzdė szczególnie łączy uwaga, jaką poświęcają historii narodu i jego losom, uczuciom i sytuacji kobiet w czasie kataklizmów historycznych, podkreślają ich związek z kulturą narodową i szacunek dla wartości narodowych. Stosunek pisarek do historii przejawia się więc głównie w aktualizacji indywidualnego, subiektywnego, osobistego świata kobiety i jej przeżyć. W swoich powieściach Alė Rūta i Irma Grebzdė nostalgicznie odtwarzają przeszłość, nadając sens faktom i wydarzeniom, w większości związanym z osobistym doświadczeniem.

W świadomości bałtyckich pisarzy emigracyjnych życie w niepodległym państwie miało szczególną wartość, dlatego poświęcali temu szczególnie dużo uwagi. Akcje powieści Alė Rūty *Dzieci nieszczęsnej ojczyzny*

oraz powieści Army Grebzdė *Inga* i *Jesienna burza*, które powstały niemal w tym samym czasie, rozgrywają się w latach 20., 30. i na początku lat 40. XX w., miejsce akcji – to stolice niepodległych państw, miasta Kowno i Ryga, które zastępują litewska i łotewska wieś. Na zasadzie kontrastu ukazano też obcą przestrzeń emigracyjną. Powieści łączy więc czasoprzestrzeń; okres niepodległości, okres, w którym w pełni może rozwinąć się pierwiastek twórczy człowieka, swoboda ekspresji, w którym szczególnie silnie były wyrażane idee jedności narodowej, podnoszenia kultury i języka jako najważniejszego składnika tożsamości narodowej.

Akcja powieści Alė Rūty *Dzieci nieszczęsnej ojczyzny* rozgrywa się na peryferiach Litwy, w małym i przytulnym miasteczku Degimai oraz w okolicznych wsiach, które autorka uważała za ważne ognisko kultury litewskiej. W Degimai zbiegają się losy wszystkich głównych bohaterów powieści: młodej nauczycielki Valė, która właśnie rozpoczęła pracę, nauczycieli Kazimierasa Trumpikasa i jego żony Eugeniji oraz ojca Eugeniji, kierownika szkoły w Trokūnai, Łotysza Vacisa Rainisa, a także nauczycieli z innych szkół wiejskich – Antanasa Rimkasa i Liudasa Oniūnasa. W centrum uwagi pisarki znajduje się więc środowisko nauczycielskie niepodległej Litwy, którego przedstawiciele kierują się szlachetnymi ideami pracy dla dobra narodu, kształcąc i wychowując dzieci. Autorka przedstawia szkołę jako ognisko kultury małego miasteczka. To tutaj w późne jesienne wieczory zbierają się koledzy i koleżanki, by porozmawiać w gronie podobnie myślących ludzi. Każdy z bohaterów powieści ma własne życie i osobiste aspiracje, ale wszystkich ich łączy wspólny cel, jakim jest budowa nowego życia w niepodległym państwie. Dla głównej bohaterki powieści, Valė, małe międzywojenne miasteczko ze szkołą, domem miejscowych działaczy Trumpikasów, określonym modelem relacji międzyludzkich i codziennym upowszechnianiem kultury jest centrum świata. W przedstawionej scenerii nie ma oznak braku szacunku ani chamstwa, których bohaterka doświadczy później w obozie dla uchodźców. Dom Trumpikasów jest piękny, mieszkańcy wioski są dla siebie życzliwi i serdeczni. Sam gospodarz Trumpikas z satysfakcją podkreśla, że ma niewielkie gospodarstwo, sad i ogród, w którym często pracuje z rodziną, ma pszczoły i łan zboża; cieszy się, że sad kiedyś się rozrośnie, a dzieci urosną wraz z nim, jest dumny z tego, że mają „własny, choć skromny dom, i chleb zarobiony własnymi rękami” – dom wyłania się w powieści jako centralne pojęcie organizujące świat, idealna przestrzeń, w której można cieszyć się pełnią życia. Regionalne środowisko, w którym jest silnie zakorzeniona tradycyjna kultura litewska, stwarza poczucie stałości i trwałości, spokoju i duchowej harmonii człowieka. Autorka z dumą przedstawia proces rozwoju kulturalnego i gospo-

darczego małego miasteczka, a zarazem całego kraju, po odzyskaniu niepodległości: na eksport wysyłane są bekony, kieszenie rolników napełniają się radośnie pobrzękującymi litami, za które wznoszone są lepsze budynki, ludzie ładniej się ubierają – nie tylko w stroje domowej roboty, ale i modne, kupne, w miasteczku powstaje park z szutrowymi ścieżkami. Nauczyciele są postrzegani jako podstawowa siła stojąca za nową projekcją kulturową: mobilizują uczniów, pomagają w rozpowszechnianiu prasy wśród mieszkańców wsi, organizują imprezy i święta narodowe, zabierają uczniów na wycieczki i lekcje historii na kurhany i grodziska. Czuć fascynację autorki takim życiem, co szczególnie podkreśla.

Podobne tendencje widoczne są w powieści *Irmy Grebzdė Inga*: widzimy tu Rygę, dokąd z rodzinnej zagrody wiejskiej przyjeżdża Inga Kalnamarė, by studiować agronomię. Zwykła włościanka angażuje się w pracę redakcyjną, nawiązuje kontakty z dziennikarzami, pisarzami, studentami – kształtującą się wówczas inteligencją łotewską. Grebzdė rysuje obraz środowiska, nawiązujący do okresu jej własnej młodości. Wiele uwagi poświęca przedstawieniu życia studenckiego w Rydze: młodzieży akademickiej z lat 20. i 30. XX w., która jako pierwsza mogła studiować na wyższej uczelni swojego wymarzonego i niepodległego państwa. Grebzdė kreuje portrety energicznych młodych ludzi, pełnych nadziei i wielkich aspiracji na przyszłość, żyjących w głębokim przekonaniu, że będą brać czynny udział w budowaniu nowego życia w swoim kraju, poświęcając mu wszystkie swoje siły. Takie są bohaterki powieści, przyjaciółki Zanė i Elga, taki jest Alvis, biedny chłopak pochodzenia litewskiego przygotowujący się do kariery naukowej, oraz Indrikis Palėja, młody lekarz kontynuujący studia za granicą. Większość z nich to młodzi ludzie z biednych rodzin, znajdujący się w niekorzystnej sytuacji finansowej, reprezentujący stoickie poglądy, którzy ambitnie dążą do swoich celów, zarabiają na studia, wykonując różnego rodzaju prace w gospodarstwach rolnych, redakcjach czy też pracując latem za granicą. Nauka, dobre wykształcenie i kultura to niezwykle ważne aspekty ich koncepcji życia; jest to również ważna część kreowanego w powieści obrazu niepodległej Łotwy. Uczęszczanie do teatrów, opery, wieczorki poetyckie, omawianie w grupach przeczytanych książek, spotkania artystów – to doświadczenie młodego pokolenia, codzienność kształtującej się nowej inteligencji łotewskiej. Ci młodzi ludzie świadomie postrzegają siebie jako nowe pokolenie, które będzie musiało troszczyć się o pomyślność niepodległego państwa i zmieniać to, co w nim przestarzałe i nieodpowiednie. W ten sposób pisarka ukazuje postawy i filozofię pokolenia.

W powieści Grebzdė przedstawiono imponujący obraz łotewskiego miasta – Rygi i prowincjonalnej wsi. Przed czytelnikiem odsłania się niezwykle żywe, barwne i różnorodne życie Łotwy w okresie niepodległości, charakteryzujące się bogactwem duchowym. Ryga, stolica Łotwy, coraz bardziej przekształca się w nowoczesne zachodnie miasto, w którym można zaobserwować procesy duchowej formacji narodu łotewskiego i szybki rozwój kulturalny społeczeństwa. Główna bohaterka powieści, Inga, jest z tego szczególnie dumna. Niemniej jednak to wieś pozostaje dla niej przestrzenią naturalną, do której czuje głębokie przywiązanie, z którą łączy ją poczucie duchowej tożsamości, w tym regionalnej, kulturowej, w której znajduje swoje korzenie. Łotewska wieś, dom i matka zawsze czekają na Ingę powracającą ze studiów; właśnie tej przestrzeni chce ona przekazać swoją wiedzę i wszystkie zdobyte umiejętności, tutaj chce uczyć dzieci i wychowywać je, wierząc w pomyślną przyszłość Łotwy. Tożsamość regionalna jest elementem szerszej samoświadomości bohaterki, wzmacnia ją duchowo i mobilizuje do świadomej pracy pedagogicznej. Rzeczywistość tę podkreślają w powieści romantyczne obrazy łotewskich pól, ojczystej przyrody, pełnej barw i dźwięków, będące odzwierciedleniem witalności jej własnego świata. Życie w ojczyźnie okresu niepodległości jest zatem postrzegane jako najwyższa wartość związana z obrazem raj. Przestrzenie miejskie i wiejskie pojawiają się w powieściach pisarzy emigracyjnych nie tylko jako nazwy geograficzne, ale także łącznik z tym, co później zostało utracone: domem, młodością, całym minionym życiem.

Zryw ruchu oporu

Jednym z najbardziej uderzających kontekstów łączących twórczość Alė Rūty i Irmy Grebzdė jest silne zaakcentowanie tematu ruchu oporu. Obrona ojczyzny jest dla obu pisarek najwyższą wartością. Wraz z początkiem okupacji przedstawiciele młodego pokolenia – studenci i nauczyciele – chwycili za broń i zaczęli gromadzić się w lasach, stając się bojownikami ruchu oporu. W powieści Alė Rūty *Dzieci nieszczęsnej ojczyzny* wszyscy nauczyciele płci męskiej wstąpili do podziemia: Kazimieras Trumpikas, ojciec kilkorga dzieci, który boleśnie przeżywa okupację Litwy, traktuje obowiązek stawiania oporu jako jedyny sposób obrony swojej ziemi i tradycyjnych wartości; nauczyciel Antanas Rimkus, który wychowuje osieroconą córkę, i nawet Liudas Oniūnas, który początkowo próbował współpracować z obcymi. Alė Rūta uwydatnia rolę środowiska nauczycielskiego jako głównej siły ruchu oporu, podkreślając jego wyjątkową świadomość, mądrość

i poświęcenie. Działacze kulturalni i oświatowi, którzy wstąpili w szeregi ruchu oporu, tracą możliwość budowania własnego życia, stając się strategami działań wojennych. Wszyscy giną jeden po drugim, ich ciała są znieważane publicznie na placach, nie wszystkie groby są znane. Pisarka przedstawia rozwój ruchu oporu – do walki włącza się nawet nieszczęsny wiejski garbus Valius, który postanowił zostać łącznikiem oddziału nauczyciela Trumpikasa.

W *Jesiennej burzy*, będącej kontynuacją powieści Army Grebzdė Inga, wokół aptekarza Klava Aiviekste w lesie zaczynają gromadzić się krewni i bliscy znajomi rodziny Kalnamarė; partyzantów i ich zwolenników łączy wspólne doświadczenia z dzieciństwa i młodości, bliskość ich naturalnego świata, są więc oni przedstawicielami swego rodzaju własnej braterskiej wspólnoty. Zgromadzeni w lesie, początkowo mają zamiar wspólnie chronić swoje domy – najważniejsze centrum egzystencji – przed grasującymi najeźdźcami. Podobnie jak w tekstach Alė Rūty, w twórczości Army Grebzdė udział w ruchu oporu jest postrzegany jako najbardziej honorowy, wręcz święty czyn człowieka, akt moralny o najwyższej wartości, „sakralna historia”, której nigdzie indziej nie da się powtórzyć, co dodatkowo wzmacnia obraz Litwy jako raj utraconego.

Podstawą literackiego światopoglądu Alė Rūty i Army Grebzdė jest problematyka kobieca. Przewaga tej problematyki w ich utworach to częściowo wpływ imperatywu osobistego, biograficznego, z drugiej strony, według Bachtina, zasadniczy punkt widzenia autorek tekstów był uwarunkowany problematyką płci, która przyciągała obie bałtyckie pisarki – pełny wachlarz zmieniających się poglądów, postaw i sytuacji kobiet w kontekście przemian historycznych. W centrum powieści Alė Rūty i Army Grebzdė znajdują się kobiety, których wizerunki opierają się zasadniczo na projekcji wzorcowej identyfikacji oraz ideałów społecznych i norm wartości panujących w kulturze tradycyjnej. Valė, bohaterka powieści Alė Rūty *Dzieci nieszczęsnej ojczyzny*, studiowała literaturę na Uniwersytecie Kowieńskim, uczęszczała na wykłady znanych osobistości, takich jak Vincas Mickevičius-Krėvė i Vincas Mykolaitis-Putinas. Pisarka kreśli przestrzeń swojego indywidualnego życia, w której następują ważne dla wspólnoty narodowej zmiany funkcji: inteligentna młoda studentka pod wpływem patriotycznych imperatywów zostaje wiejską nauczycielką, pełni rolę luminarza kultury narodowej. Mieszkając na wsi, spotyka i odrzuca miłość, doświadczając samotności. Małżeństwo z Mikasem Karčiauskasem, który działa w interesie narodu, pozwala jej utrwalić tradycyjną tożsamość kobiecą i ideały moralne – pełnić rolę wiernej kochanki, dobrej żony, matki i strażniczki ogniska domowego. W ten sposób osiąga najbardziej pożądaną

pozycję kobiety, ale kataklizmy historyczne i druga okupacja sowiecka nie spodziewanie burzą fundamenty tego życia: pewnego wieczoru mąż zmusza ją, by pospiesznie spakowała rzeczy i ostatnim pociągami wyjechała na Zachód. Fakt opuszczenia ojczyzny, oznaczający utratę dotychczasowej pozycji, jest sprzeczny z tradycyjnymi postawami i ideałami Valè, niszczy w jej świadomości zarówno wartości wspólnoty narodowej (niestawianie oporu, ucieczka ze swojej ziemi, opuszczenie domu), jak i wartości rodzinne. Jej mąż Mikas, który jeszcze do niedawna był działaczem podziemia, kolportował ulotki, planował akcje i opracowywał strategię działań ruchu oporu, nagle stał się uchodźcą-uciekierem, stracił w oczach Valè oznaki męskości i autorytet, zyskał aureolę słabego mężczyzny („A jednak jesteśmy tchórzami, że opuściliśmy ojczyznę, rodziców. Jesteśmy nikczemnymi stworzeniami: uciekamy, śpieszymy się – jak najdalej od Litwy... I ty jesteś tchórzem, i ja... Aż wstyd wspomnieć, że razem działaliśmy w podziemiu! Bojownicy! Tchórzliwi uciekinierzy, a nie bojownicy! I pamiętaj, być może nasza umęczona ojczyzna nie będzie nas winić, ale na pewno nie uzna za bohaterów... Ani mnie, ani ciebie, ani nas wszystkich, tak zwanych DP”¹⁹). Autorka pokazuje zmianę pozycji kobiety poprzez wzmocnienie samoświadomości winy. Z kolei rodzina, której funkcjonowanie nie może opierać się na aktywnej działalności w ojczyźnie, traci dla Valè swój fundament, rozpadają się tradycyjne hierarchiczne więzi rodzinne, dochodzi do rozwodu.

Odwoływanie się do litewskich wartości budzi nostalgię, co z kolei nadaje utworowi romantyczny ton. Dla Valentyny Litwa, którą opuściła, pozostaje utraconym rajem – z ciepłem ogniska domowego, swojską przestrzenią językową, relacjami międzyludzkimi i wspólnotowymi. Zdaniem łotewskiego krytyka Jānisa Bičolisa emigrantowi nieustannie towarzyszy tęsknota za odzyskaniem tego, co utracone (ziemi, ojczyzstego środowiska językowego, domu), nie może on zapomnieć o swojej przeszłości²⁰. Uczucie tęsknoty budzi w bohaterce chęć odzyskania prawdziwej tożsamości: w dojrzałym wieku wraca na Litwę. Jej ojczyzna utraciła już znamiona swojej tożsamości: zburzono wieżę kościoła, spalono szkołę, park zarósł gęstymi chaszczami. Jednak najgłębsze doznania emocjonalne budzi widok nowo postawionego pomnika upamiętniającego partyzantów, w którym Valè widzi „ukrzyżowaną Litwę, widzi chłopców; ich krew lśni w lasach jak złoto...”²¹. Obudzona wspomnieniami Valè zdaje się odzyskiwać

¹⁹ Alè Rūta, op. cit., s. 297.

²⁰ J. Bičolis, *Latviešu trimdas literatūras desmit gadi*, „Latviešu trimdas desmit gadi” 1954, Astra Publishing Co., Toronto, s. 151.

²¹ Alè Rūta, op. cit.

swoją poprzednią tożsamość, pewnik egzystencjalny. W ten sposób powraca również uczucie nieprzeżytej miłości – gdzieś na litewskich polach zginęła osoba, którą Valė kochała w młodości, jej jedyna miłość. Dlatego Valė odwzajemnia miłość garbusa Valiusa. W podobny sposób Irma Grebzdė przedstawia w swoich powieściach sytuację kobiet: Inga, która dumnie odrzuciła miłość doktora Palėji, nieszczęśliwie wychodzi za mąż za frywolnego poetę, który szybko ją porzuca, z kolei Raita odrzuca propozycję małżeństwa aptekarza Aiviekste i nie daje choćby małej szansy za szczęście rodzinne ani sobie, ani jemu, aż w końcu dramatyczne okoliczności historyczne i okupacja zmuszają go do wyboru drogi bojownika ruchu oporu i śmierci.

Powieści Vincasa Adomėnasa, Alė Rūty i Irmy Grebzdė, w których rozwijany jest motyw oporu, obrazowo odtwarzają karty autentycznej historii krajów bałtyckich i przedstawiają najważniejsze napięcia, konflikty psychologiczne i poszukiwanie własnej tożsamości ludzi drugiej połowy XX w. pochodzących z tego regionu. Najważniejszym pytaniem, przed jakim stają ludzie tego okresu, jest kwestia moralnych wyborów dotyczących siebie i ojczyzny, a także poczucie wartości samego życia, co staje się szczególnie bolesne, gdy człowiek jest pozbawiony możliwości sprawiedliwego i sensownego działania.

Streszczenie

Nowy historyzm to gatunek, który fundamentalnie wstrząsnął światem litewskiej i łotewskiej prozy końca XX w. i jest nierozdzielnie związany z głównymi zmianami w tematyce, strukturze i stylistyce powieści. Nowe przepisywanie historii wiązało się przede wszystkim z pragnieniem autorów, by odtworzyć autentyczną przeszłość poprzez indywidualne doświadczenie, podkreślając nie tyle historię przeszłości, ile samą rzeczywistość psychologiczną, odciski przeszłości w ludzkiej świadomości. Można stwierdzić, że litewska i łotewska proza końca XX w. bardziej niż kiedykolwiek brnęła ścieżką takiej „autentycznej” historyczności – zwłaszcza w latach 80. i 90. w literaturze bałtyckiej nastąpił rozkwit prozy pamiętnikarskiej i powieści dokumentalnej. Tragiczne wspomnienia o sowieckich łagrach w Sybirze, represjach na Litwie i Łotwie po II wojnie światowej oraz walkach partyzanckich stały się prawdopodobnie najbardziej czytаныmi książkami z tego okresu.

Powieści V. Adomėnasa *Kto będzie oplakiwać ich los*, Alė Rūty *Dzieci nieszczęsnej ojczyzny* i I. Grebzdė *Inga* łączą się w szeroki dyskurs traumy i pamięci zbiorowej, obrazując bolesny okres w życiu narodów litewskiego i łotewskiego w XX w. Koncentrują się głównie na temacie zesłania i rezystencji, który przez dziesięciolecia pozostawał zamrożony przez cenzurę i inne instytucje państwowe. Tematyka zesłania, rezystencji i emigracji w tych dziełach ściśle wiąże się z do-

świadczaniem osobistej i zbiorowej traumy, zachwianiem podstawowych struktur – załamaniem zwykłego porządku społecznego i kulturowego, podważeniem wartości, tożsamości grupowej, podstaw poczucia zbiorowej dumy, wspólnych granic między porządkiem a chaosem, tym, co święte, i tym, co świeckie, zniszczeniem pojęcia dobra i zła oraz poczuciem kryzysu tożsamości. Okupacja sowiecka prowadzi do brutalnych zsyłek ludności bałtyckiej na Sybir i wywołuje ruch oporu – walkę w obronie podstawowych wartości społecznych, godności narodowej i szacunku do człowieka.

Summary

The theme of resistance in the works of Lithuanian and Latvian novelists: Vincas Adomėnas' *Who will cry their lot*, Alē Rūta's *Poor Motherland's children* and Irma Grebzdė's *Inga* and *Autumn storm*

New Historicism is a category that has fundamentally shaken the world of late 20th-century Lithuanian and Latvian prose and is inextricably linked to the fundamental thematic, structural and stylistic changes in the novel. The new rewriting of history was first and foremost linked to the authors' desire to recreate the authentic past through individual experience, emphasising not so much the history of the past, but the psychological reality itself, the imprints of the past in human consciousness. It can be said that Lithuanian and Latvian prose of the late 20th century was more than ever on the path of such "authentic" historicity; especially in the 1980s and 1990s, Baltic literature flourished with the rise of memoir prose and the documentary novel. Tragic memoirs about Soviet concentration camps in Siberia, the repressions in Lithuania and Latvia after the Second World War, and the partisan struggles became perhaps the most widely read books of that period.

V. Adomėnas' *Who will deplore their fate*, Alē Rūta's *Children of a Poor Homeland*, and I. Grebzdė's *Inga* are novels that combine to form a broad discourse of trauma and collective memory, representing a painful period in the lives of the Lithuanian and Latvian peoples in the 20th century. They focus mainly on the theme of exile and resistance, which has been frozen for decades by censors and other state institutions. The relevant themes of exile, resistance and emigration in these works are closely related to the experience of personal and collective trauma, the violation of fundamental structures – the breakdown of the usual social and cultural order, the undermining of values and group identity, the foundations of collective pride, the reflection on the common boundaries between order and chaos, the sacred and the secular, the destruction of the good and the evil, and the perceived identity crisis. The Soviet occupation leads to the horrific exile of the Baltic people to Siberia, and triggers the resistance – a resistance to defend the fundamental values of communities, national dignity and human self-esteem.

Bibliografija

- Adomėnas V., *Kas apverks jų dalią*, Vaga, Vilnius 1992.
- Alė Rūta, *Vargingos tėvynės vaikai*, Lietuvos rašytojų sąjungos I-kla, Vilnius 2000.
- Bičolis J., *Latviešu trimdas literatūras desmit gadi*, „Latviešu trimdas desmit gadi” 1954, Astra Publishing Co, Toronto.
- Bražėnas P., *Amžinam įšalui tirpstant*, „Pergalė” 1990, Nr. 4, s. 181.
- Grebzdė I., *Inga*, Signe, Rīga 1997.
- Grebzdė I., *Rudens negaiss*, Signe, Rīga 1998.
- The New Historicism*, Routledge, New York 1989.
- Šutinienė I., *Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas*, „Sociologija” 2002, Nr. 1, s. 59.
- Vaičekauskaitė-Stepukonienė I., *Naujasis lietuvių ir latvių romanas: raidos tendencijos 1988–2000-aisiais*, VDU I-kla, Kaunas 2006.